

Akademie věd České republiky, v. v. i.
Historický ústav
Prosecká 76
190 00 Praha 9
Česká republika
bolom-kotari@hiu.cas.cz

Klíčová slova: písmáci; protestantská společnost; protireformace; vzdělanost; české země;

V pohnuté atmosféře roku 1938 vyšla sbírka povídek protestantského faráře a historika Františka Bednáře s názvem *Jiskry v temnu. Obrazy ze zápasů českého člověka*. Podklady archivních záznamů autor s větší či menší kreativitou beletristicky dotvořil do osmnácti příběhů datovaných léty 1710 – 1761. V úvodu svého díla napsal: „Evropa, nositelka kultury, je vnitřně rozvrácena. [...] Na křižovatce tohoto myšlenkového bloudění stojí československý národ. K němu jsou obrá-

ceny zraky Evropy, zda osvědčí svou pevnost a nezradí, nevzdá se duchovních základů své svobody, zásad věčných, všelidských.“¹

Hrdinové knihy jsou čeští venkovští písmáci, kteří se nevzdali své osobité kultury ani v dobách „nejhlubšího útisku“. Tím je dána pointa knihy. Obyčejní lidé minulosti měli čtenářům dodat odvalu a sílu na křížovatkách 20. století. Vyprávění jsou poněkud šablonovitá, ač si autor dal záležet, aby nebyla hloupá a příliš předvídatelná. Několik klišé však muselo dojít naplnění, vždyť šlo o utvrzení evangelicky smýšlejícího publika v jeho chápání světa. Nebylo žádoucí toto chápání příliš problematizovat. S nadsázkou řečeno, za doby pobělohorské rekatolizace v Čechách a na Moravě podle knihy nesvítilo slunce, pojetí jako času otroctví, stupňujícího se pronásledování a všeobecné bídy, je všudypřítomné. Zástupci římskokatolické církve snad ani nespí a svůj čas věnují trápení nekatolických křesťanů, případně svodům hodným služebníků Antikrista. Představitelé vrchnosti a státní moci hledí na písmáky svrchu a mají až na výjimky zásadní podíl na jejich pronásledování. Autor díla plní dobovou společenskou objednávku a posiluje ohroženou česko-slovenskou sounáležitost. Zásadní kladnou roli proto hraje hornouherská země, v textu se samozřejmostí označovaná jako Slovensko, která je útočištěm pronásledovaných. Zde se jim dostává „plného světla“.² Kontrast „domácího“ a „cizího“ exilu vynikne při srovnání Slovenska s charakteristikou jiných exulantských útočišť, kde se hovoří o „německém Babyloně“ a „moři ciziny“.³ Dvojici příběhů autor věnoval dobově aktuálnímu vztahu evangelíků a židů. První (s názvem *Ignác Stolz*) ponechává čtenáře ve stereotypech šířených obrazy záporných židovských vlastností (vychytralost, proradnost, láska k penězům). Druhý příběh (*Skok do propasti*) záporné pojetí vyvažuje, když líčí příklad vzájemných protestantsko-židovských kontaktů v pobělohorském období, patrně častějších, než mohou doložit písemné prameny. Představuje osud pronásledovaného valašského písmáka, který našel útočiště u svého židovského přítele, jehož víru zčásti přijal.⁴

Nás však bude zajímat role, která je vyhrazena „kacířským“ knihám a jejich širšímu kontextu. Knihy vystupují ve všech příbězích. U písmáků má být jejich nejdůležitější kniha – bible – vždy po ruce, nejlépe na stole.⁵ Dobrý písmák své knihy z bezpečnostních důvodů opatruje raději na několika různých místech, případně utvoří oddělený prostor, kupříkladu s dveřmi ukrytými za skříní, kde „má tajnou komůrku, kam ukládá své knihy a zásoby před zraky slídilů“.⁶ Knihy dodávají nekatolickým písmákům vzdělanost a moudrost, činí z nich venkovskou elitu: „Bylo na něm viděti, že jaksí stojí výše nad svým okolím; pěkně se vyjadřoval, a skoro byste mysleli, že hodně čte, kdyby čtení knih nebylo zakázáno,

¹ BEDNÁŘ, František. Jiskry v temnu. Obrazy ze zápasů českého člověka. Praha: nákladem časopisu Hus, 1938, s. 5. V tiráži je uvedeno věnování knihy k dvacátému výročí osvobození česko-slovenského lidu a spojení českých církví evangelických.

² Tamtéž, s. 80.

³ Tamtéž, s. 193-194.

⁴ Tamtéž, s. 146-151, 215-224.

⁵ Tamtéž, s. 9.

⁶ Tamtéž, s. 10, 12.

protože kacířské byly pobrány a jiných v širokém okolí nebylo.⁷ Písmácké rodiny měly představovat žitý ideál moudré zbožnosti: „Dvořákovi se Čejkovi zřejmě líbili. Bylo tam čisto, v hospodářství pořádek, ale co nejvíce působilo, bylo celé ovzduší rodiny. Starý Dvořák mluvil málo, ale krásně, a poznalo se hned, že má hluboké životní zásady. Jeho slovy projadřovala jakási zvláštní víra, ačkoliv jména Božího často nepoužil.“⁸

Duchovní bohatství písmáků dává autor textu do kontrastu s častým hmotným nedostatkem: „Josef již znal bibli, věděl, které knihy jsou zvláště drahé, četl v Komenském, měl kancionál bratrský a postilu, vše schované u Dvořáků, kteří sice nebyli bohatí na hmotné statky, ale pečlivě zachovávali duchovní bohatství po svých otcích.“⁹ Život v chudém kraji dokázal jeho obyvatelé považovat dokonce za přednost, neboť jim zajišťuje jisté oddělení od plně rekatolizovaného světa.¹⁰ Materiální chudoba písmákům nebrání v pořizování poměrně drahých knih, které se stávají dostupnějšími díky spojení sil celých komunit: „Nemyslím na ty malé knížky. Ty si každý koupí, a raději budeme trpět sami časný nedostatek, než abychom zemřeli duchovně. Ale měl bych rád takovou Postilu – a ta je pro mne drahá... Na to jsem myslel...“ „Někteří bratři to dělají tak, že si Postilu koupí na nějaký čas, a pak ji zase prodávají druhému. Tak se dostane kniha do více rukou a máte své peníze nazpět. Přáli bychom si, aby ty velké knihy šly z rodiny do rodiny – a tak splnily své poslání.“ Komunita se dohodne na pořadí odkupu, nejprve ji nejbohatší člen písmáckého kruhu pořídí za plnou cenu a svému chudšímu spolubratru ji po přečtení prodá se slevou. Onen pak při dalším prodeji opět něco sleví. „Uviděli, že ten poslední bude mít knihu tak levně, že to nebude pro něho nesnesitelným břemenem.“¹¹

Odepření čtení evangelických knih má platnost pádu přes hranici rozdělující (vysoké) lidství od (nízké) zvířecosti: „Zdá se mně, jako bych byl ztracený... Rád bych si něco přečetl, ale není z čeho, a člověk je skoro jako zvíře – jen se stále stará o to, jak by uhájil ten kousek chleba pro sebe a rodinu...“¹² Četba je závazná, téměř magické dědictví předků: „Zdalo se mu, jako by na něho hleděl jeho děd, který ji [knihu] ukryl, a jako by zrazoval jeho drahý odkaz.“¹³ „Proto jsem tě učil číst, abych ti mohl svěřit naše rodinné dědictví, nejcennější a nejdražší, naše knihy. Víš, jak v nich čtu sobě i vám. Rád bych, abys také i ty je tak miloval.“¹⁴ Jestliže je pobělohorská současnost vykreslována v temných barvách, přibližování k předbělohorské minulosti v idealizovaných vzpomínkách znamená téměř zlatý věk písmáctví a četby: „tehdy byla kniha ještě v každém stavení...“¹⁵

Písmáctví, v povídkách představované čtenáři pozdních třicátých let 20. století, má kromě duchovního také jazykový a nacionální aspekt. Zobrazení písmáci

⁷ Tamtéž, s. 22.

⁸ Tamtéž, s. 63.

⁹ Tamtéž, s. 62.

¹⁰ Tamtéž, s. 206.

¹¹ Tamtéž, s. 191.

¹² Tamtéž, s. 25.

¹³ Tamtéž, s. 54.

¹⁴ Tamtéž, s. 124.

¹⁵ Tamtéž, s. 107.

reagují na jazykové peripetie ve středoevropském prostoru a svými postoji k dědictví mateřského jazyka představují jeho záštitu v nelehké době: „A jak se mně stýská po těch našich, českých knížkách! Což je ten náš lid Bohem zavržen, že nesmí čísti jeho Písmo ve své vlastní řeči? Často vzpomínám na Mistra Husa, jak asi měl rád náš český lid, když mu stále kladl na srdce, aby četl bibli v jazyku českém, a aby se kázalo česky... Tomu rozumíme, to jest naše slovo, od srdce k srdci...“¹⁶ Kromě sentimentu po starých časech mohou písmáci burcovat k obrozenecké aktivitě: „Podívejte se, jak pod tímto útlakem i naše řeč upadá! Jak slavné bylo České království – a dnes se pomalu člověk ani česky nedomluví... Není knih, chtějí nás ubíti, abychom přestali býti národem... Proto musíme milovati národ a svůj jazyk, jak nás napomíná Komenský ve svém Kšaftu. A mítí na paměti, aby také mládež svůj jazyk milovala a jej čistila, a neoddávala se tomu, co se jí nabízí, protože je to panské...“¹⁷ Písmáci proto dovedou ocenit, když jejich exulantští spolubratři v cizině, kteří jim tajně posílají nové české knihy, „zůstali věrni svému národu a sloužili těm, kdo zůstali ve vlasti“.¹⁸

Vztah ke knihám je popisován jako kombinace posvátné lásky, ba vášně, se strachem: „Josef jej přemluvil, aby nalezenou knihu na faře neodevzdávali. Otec váhal, ale když viděl prosebné oči synovy, ano slzy, nemohl mu toho odepřítí. Sám se do knihy nepodíval, protože se nezbavil strachu před následky nedovolené četby.“¹⁹ Nebo v jiném příběhu: „Byla mu dražší [bible] než všechny ostatní knihy, ačkoliv i ty miloval. Bral je do rukou vždycky s posvátnou úctou, a bylo mu, jako by ho při tom postava otcova hladila.“²⁰ Již samotný pohled na knihy může písmákům přinášet pocity slasti: „Kristián vyložil před nimi několik svazků z balíku, který přinesl. Oči přítomných se rozšířily rozkoší. Bylo slyšeti hlasy: »Bible Páně!« »Komenského Manuálík!« »Modlitby!«“²¹

Knihy mají samozřejmě moc „otevřít oči“ a roznítit „zdravý“ plamen písmáctví i tam, kde chybí rodinná tradice: „Byla věrnou katoličkou, až ždánický farář sebral mnoho knih v rodinách a uložil je právě v přístěnku šatlavy. Kateřina ze zvědavosti nahlédla do jedné, potom do druhé, až konečně přečetla všechny – znala Bibli kralickou... četla knihy o utrpení církve... a když mohla, tedy těm, kdo byli v podezření, nějak pomohla.“²² Jeden z představených příběhů se přímo jmenuje *Setba jedné knihy*. Zde se tvůrce příběhu chytil do pasti tradované představy, v níž bývají obyčejní pobělohorští nekatolíci vzdělaní, zatímco jejich katoličtí sousedé pověřiví a (téměř) negramotní. Negramotný katolík by ale jen obtížně mohl beze svědků přechytit zakázanou evangelickou knihu a stát se písmákem. Čtenář dostává informaci typu: „Kniha byla u Čejků něčím neznámým.“ Hned druhá následující věta ovšem takové sdělení popírá: „Četli jen knihy od něho [tj. katolického

¹⁶ Tamtéž, s. 183.

¹⁷ Tamtéž, s. 204-205.

¹⁸ Tamtéž, s. 192.

¹⁹ Tamtéž, s. 59.

²⁰ Tamtéž, s. 128.

²¹ Tamtéž, s. 189.

²² Tamtéž, s. 37.

faráře] vypůjčené.“ Obě protichůdná tvrzení má pak spojit tvrzení, že „uměli čísti, ale bedlivě se varovali, aby četbou nebudili pozornost pana faráře“.²³

Bez povšimnutí nezůstává ani vliv četby na profil osobnosti písmáků. Není popisován vyzdvihováním vzrůstající intelektuální kapacity či vršících se znalostí encyklopedického charakteru, nýbrž důrazem na změny každodenního chování: „Nezměnil se k horšímu od té doby, co se ho zmocnila ona osudná kniha z podstřeší. Jeho píle se zvýšila, byl skromný ještě více nežli dříve, lásku svou prokazoval tisícerými pozornostmi, pečovalo o otce a matku ještě více, nežli dříve... A vždy se vracel v hovorech ke svým předkům.“²⁴

Starost o dodávání zakázaných knih pomáhá budovat pevné společenské sítě: „Vidíš bratře, jak jsme spojeni. Neprodal jsem knížku jen tobě. Často přicházejí ke mně bratři až z Moravy, z Olešnice, a ti zase knížky dodávají až k Brnu. Víme jeden o druhém – a to jest naše posila...“²⁵ Vzájemné vazby umožňují užívat společných strategií na ochranu před prozrazením, například odstraňování titulních listů s názvy knih, případně dokonce užívání falešných titulních listů: „Důstojný pane, to opravdu nevím, jak se ty knížky jmenovaly. Jejich první list vždycky scházel – a jsem člověk neučený. Kdo se nadál, že to jsou knihy kacířské?“²⁶

Svoboda svědomí především!, hlásá název jedné z posledních povídek, kde s písmáky vystupuje stížnost českých evangelíků adresovaná stavovskému sněmu Svaté říše římské, aby se jim dostalo náboženské svobody.²⁷ V závěrečné kapitole písmáci deklamují: „Jsme víry evangelické nebo husitské od pradávna, a svědomí naše nám zakazuje opustiti ji, když jsme poznali, že jest podle slova Božího.“ „Poněvadž jsme čtenáři a husité, tedy hledali jsme pravou cestu.“²⁸ Je zřejmé, že odkaz na svobodu svědomí, o níž zápasili tajní nekatolíci, neztratil podle mínění Františka Bednáře na aktuálnosti ani v době, kdy vycházela jeho povídková kniha.

* * *

Jaká byla kulturně-společenská úloha venkovských písmáků po odchodu větší části elit následkem porážky českého stavovského povstání a zrušení náboženských svobod? Jak – ve světle současného stavu poznání – písmáci působili na komunitu tajných nekatolíků a jak mimo ně? Je legitimní zvažovat možnosti případného „kulturního transferu“ mimo nekatolické prostředí? Co vlastně rozumíme pod pojmem *písmák*? Slovo samotné původně označovalo znalce Písma svatého, bible.²⁹ Muselo jít vždy o nějakým způsobem výjimečného jedince v dané komunitě? Svěbytného intelektuála nebo také jen průměrného venkovana? Nakolik odráží dochovaná paměť písmáků názory prostředí, ve kterém žili?

²³ Tamtéž, s. 52.

²⁴ Tamtéž, s. 61.

²⁵ Tamtéž, s. 73.

²⁶ Tamtéž, s. 147.

²⁷ Tamtéž, s. 210.

²⁸ Tamtéž, s. 230.

²⁹ Srov. ČAPEK, Jan Blahoslav. Celkový pohled na činnost a význam našich písmáků. In *Čeští evangelíci a toleranční patent*. Praha: ÚCN (Kalich), 1982, s. 52.

V protestantské konfesní literatuře býval typ písmáka běžně ztotožňován s nekatolictvím a s tradicí české reformace, mělo jít o „v našem národě jedinečné specifikum, jehož obdobu plně nenalézáme v společenských celcích jiných národů“. V písmácích, horlivých a přemýšlivých čtenářích české bible, se spatřovali předchůdci obrozenců. Ve spojení s tezí o nejhlubším úpadku českého jazyka a s údajně jazykově pokaženou českou protireformační jezuitskou literaturou, zvláště ve třetí čtvrtině 18. století, měli mít písmáci klíčovou úlohu udržovatelů čistého předbělohorského jazyka Bible kralické.³⁰

Typ lidového městského i venkovského kronikáře, písmáka se podle svědectví dochované tvorby začal objevovat hlavně ve druhé polovině 18. století zprvu v (malo)městském prostředí, ale zakrátko i na venkově. Mohl být stejně dobře katolický jako nekatolický. Jeho zápisky mohly být jak omezeny na stručné záznamy událostí v rodině a nejbližším okolí na přídeští knihy, nejčastěji rodinné bible, tak mohly dosáhnout několika objemných svazků, jako v případě nejznámějšího katolického písmáka, milčického rychtáře Františka Jana Vaváka (1741 – 1816).³¹ Přes omezené dochování pramenů lze rozšíření fenoménu písmáctví předpokládat i ve starší době, během celého pobělohorského období. Písmák byl člověkem čtoucím, nábožensky ukotveným a živě reagujícím na soudobé politické, společenské, hospodářské i kulturní události. Jeho reflexi stavu světa můžeme do jisté míry sledovat na kronikářských záznamech, pokud se dochovaly. Mnohem zásadnější však byla interakce s jeho rodinou, přáteli, sousedy, členy společenství, do něhož patřil, náhodnými známými, názorovými oponenty. Přesnějších archivních záznamů o takové interakci existuje minimum, jsme odkázáni na nepřímá svědectví a pozdější interpretace.

Oproti tradované představě nelze písmáky vydělovat jako zvláštní individuality z venkovské (případně maloměstské) společnosti, ve které žili, jak k tomu svádí známá literární postava Žalmana z románu Aloise Jiráska *F. L. Věk*. Je zřejmé, že venkované netvořili jednotný celek, ovšem ostrá dělicí linie nemusela vést mezi katolíky a mimozákonnými nekatolíky (což naznačuje kniha *Jiskry v temnu* a další konfesní literatura), tím spíše pak nevedla mezi písmáky a ne-písmáky. Nekatolické prostředí nemohlo být přes četné vzájemné vazby homogenní už pro neexistenci „řídícího centra“. I jednotlivé povídky Františka Bednáře ukazují tu inklinaci k luterství, tu ke kalvínství, vzájemný dialog obou proudů, spojující úlohu odkazu staré Jednoty bratrské, ba přesahy směrem k judaismu. Obdobně musíme počítat s dělicí linií mezi různými typy katolické zbožnosti – s vlivem elitního dělení barokního katolicismu od pronikající osvícenské reformní zbožnosti, s řadou variací lidové zbožnosti s přesahy do nekatolictví, zahraničními vlivy apod. Jednotlivé vrstvy dělilo společenské postavení (sedláci měli v mnohých

³⁰ ŠMÍD, Luděk. Zjev písmáka v kultuře našeho venkova. In *Český lid*, 1948, roč. 35, č. 11-12, s. 241-242.

³¹ NEŠPOR, Zdeněk R. Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století. Ústí nad Labem: Albis international, 2006, s. 145. Ze starších prací zařazuje venkovské písmáctví do širšího kontextu mj. publikace Paměti sedláka Josefa Dlaska. Praha: Melantrich, 1941, s úvodní studií Josefa Pekaře a doslovem, resp. poznámkami Františka Kutnara. Na příkladu Dlaskových zápisů (vydaných nejprve selektivně v literárně upravené podobě) Kutnar upozorňuje na interpretační úskalí při zpracování tohoto typu pramene. Srov. tamtéž, s. 123.

směrech jinou pozici než podruzi), spojovat je naopak mohl stupeň kognitivních a mentálních schopností.³²

Pokud mělo něco tradičně osobitost evangelických písmáků charakterizovat, pak to byl vztah ke knihám, nejen k Písmu, nýbrž i k písemnictví a sebevzdělávání. Rovněž tento vztah tvořil součást obecnějších trendů. O protestantismu se hovoří jako o náboženství knihy. Výzkumy ale dokládají, že už v první polovině 18. století se stal „náboženstvím knihy“ také katolicismus. Tehdy se těžiště katolické literární tvorby přesunulo od vyšších společenských tříd na produkci pro širší, „lidové“ vrstvy. Katoličtí církevní hodnostáři si všímali „dychtivosti českého lidu po četbě knih“ a jeho schopností obstarat jakékoli – i kacířské – knihy, pokud nemají dostatek knih se „zdravým učením“, což mělo platit i pro katolické oblasti. Pozorujeme snahu této poptávce vyhovět. Literární postavy katolických kněží jako nepřátel české knihy rozhodně plně neodrážejí variabilitu tehdejší reality. Lidová četba se netýkala jen tajných nekatolíků, pro které byla literatura zásadním zdrojem jejich náboženských představ, ale i katolické většiny. Rozšíření literatury není možno prvoplánově spojovat s odhady obecné míry gramotnosti, resp. pologramotnosti, neboť se knihy běžně nahlas četly a vykládaly v rodinách i větších komunitách jako prostředek vzájemného sdílení.³³

Jestliže se úroveň vzdělanosti českého lidu před tereziánskými reformami odhaduje na zhruba čtyřicet procent gramotného obyvatelstva,³⁴ může tento údaj pomoci při určování rozsahu fenoménu písmáctví. Jak již bylo naznačeno, jeho ohrazení je obtížné, neboť několik jednovětných rodinných záznamů zpravidla představuje kvalitativně jinou záležitost než mnohastránkové traktáty s citáty antických autorů. Písmáctví ze své podstaty nebylo jakkoliv formalizováno, takže je dobové úřední prameny zachycují jen nesystematicky, pokud vůbec. Hlavním a často jediným dokladem o existenci písmáka jsou jeho vlastní písemné záznamy. Předpokladem jejich dochování bylo předávání z generace na generaci uvnitř rodiny nejméně do přelomu 19. a 20. století, kdy tyto doklady začali systematictěji sbírat citelé starých památek a jejich instituce. Je zřejmé, že dnes můžeme pracovat s pouhým zlomkem písmácké produkce. Na otázku, zda bylo písmáctví ve venkovské a maloměstské společnosti výjimkou nebo pravidlem, tak lze odpovědět orientačním odhadem, že se ve druhé polovině 18. století mohlo týkat zhruba deseti procent z celkového počtu obyvatelstva českých zemí. V daném počtu pak nepochybně převažovali „sváteční“ autoři stručných záznamů.

Jak vidíme z *Jisker v temnu*, bylo pro církevně zakotveného autora 20. století velmi obtížné přijmout skutečnost, že řada jeho raně novověkých písmáckých předchůdců neměla potřebu vymezovat svou konfesní identitu „na život a na smrt“. Zatímco hrdinové Bednářových povídek pohnutě a téměř jednohlasně hovoří o neodpustitelné zradě, pokud by se měli zřítci své reformační tradice, svého protestantismu, historické prameny poskytují bohatší obraz: „Pokud jsem

³² Srov. tamtéž, s. 87.

³³ Tamtéž, s. 113, srov. DUCREUX, Marie-Elizabeth. Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. In Literární archiv Památníku národního písemnictví 1994, roč. 27, s. 61-87.

³⁴ NEŠPOR, ref. 31, s. 114.

nedostal evangelický knihy, byl jsem katolík; a pak, dyž jsem dostal evangelický knihy, byl jsem evangelík, že již nemám knihy evangelické.“³⁵

Smysluplná a proto všeobecně přijímaná myšlenka o postupném rozostřování náboženské identity nekatolíků s každou další generací, která musela čelit nástrahám pobělohorského pronásledování, má jistá úskalí. Aniž by to zvlášť deklarovala, počítá s jakýmsi výchozím „ideálním“ předbělohorským stavem: Věřící jsou znalí své víry téměř na úrovni studovaných bohoslovců – a teprve několik generací v ilegalitě je postupně připraví o přesné povědomí o specifikách vlastní náboženské „kultury“. Leč dochované historické dokumenty z předbělohorské i těsně pobělohorské doby bezpodmínečnou platnost daného pohledu poněkud problematizují. Konfesně nevyhranění nekatolíci nebyli pouze na konci období rekatolizace, ale také v jeho průběhu, a bezpochyby také před jeho začátkem.³⁶

Konfesní rozostřenosti si všímali i protestantští duchovní z jiných zemí, když jeden z nich o nekatolících Čech a Moravy druhé poloviny 18. století napsal: „...jen v srdci svém a v paměti ještě nějakou jiskru náboženství otců svých zachovali“.³⁷ V tomto směru poměrně silně působil vliv pietismu, který se neptal na dogmatické rozdíly mezi konfesemi, ale raději vzýval osobní angažovanost srdce jednotlivce, jež mělo cítit s Kristovým utrpením proměněným v lásku. Při hloubání o víře, pro písmáky typické, pozorujeme obdobné rysy na nekatolické i katolické straně. Písmáctví muselo zůstat vyhrazeno jen nemnohým, kteří disponovali odpovídajícími intelektuálními kapacitami a schopností uhájit čas k svébytnému přemýšlení mimo rámec každodenních starostí. Zjevy písmáků sice mohly být v tomto směru ojedinělé. Na druhou stranu je můžeme považovat za vcelku věrné reprezentanty lidové zbožnosti včetně v jistém smyslu magického chápání psaného textu a obdobně pojímaného vztahu ke knize jako zvláštnímu předmětu úcty.³⁸

* * *

Konkrétní písmácké charakteristiky přiblížíme na dvojici osobností z oblasti Českomoravské vrchoviny, jejichž osudy detailně zpřístupnily výzkumy posledních let. Řehoř Jakubec (1726 – 1786) stejně jako jeho pokračovatel Tomáš Juren (1750 – 1829) byli povoláním kantorů. Vedle toho vykonávali další činnosti (krejčířství, knihvazačství), aby se uživil. Ve zdánlivém kontrastu s tím je pro jejich písmáckou dráhu charakteristický určitý druh spíše skrytě projevovaného vědo-

³⁵ DUCREUX, ref. 33, s. 65.

³⁶ BOLOM-KOTARI, Sixtus. Svoboda svědomí. Superintendent Michael Blažek a protestantská společnost pozdního osvícenství. Praha: Historický ústav – Matice moravská, 2016, s. 96-97. Srov. např. RYANTOVÁ, Marie. Podíl jezuitů na rekatolizaci panství Vysoký Chlumec v době třicetileté války. In ČORNEJOVÁ, Ivana – KUCHAROVÁ, Hedvika – VALENTOVÁ, Kateřina (edd.). Locus pietatis et vitae. Sborník příspěvků z konference konané v Hejnicích ve dnech 13. – 15. září 2007. Praha, 2008, s. 327-328.

³⁷ BOLOM-KOTARI, ref. 36, s. 97.

³⁸ NEŠPOR, ref. 31, s. 154. Autorovu tezi o nutnosti dostatku hmotných prostředků pro „písmáckou činnost“ ovšem pokládám za diskutabilní s odkazem na např. vcelku věrně popsané strategie sdíleného pořizování knih z povídek Františka Bednáře, ale i na níže popsaný příklad písmáka Tomáše Jurena.

mí elitnosti, odvozovaný z vlastních kořenů. Jakubec byl synem rychtáře, Jurena pak naplňovalo hrdostí spojení se zemanskou tvrzí – rodový grunt Jurenů stál na základech a sklepeních této tvrže.³⁹ Z Jurenova svědectví víme, že evangeličtí písmáci kladli důraz na předávání vzdělanosti (či spíše duchovní identity) v rámci rodiny již v útlém věku. Patřilo to zároveň ke strategiím přežití nekatolických komunit v období ilegality: „I souce já v letech pěti a šesti, tu mne můj milý otec podle Zákona Božího [tj. Bible] vůli Boha znát dle jeho možností [učil].“⁴⁰ V souvislosti s uvedeným citátem můžeme konečně nahlas položit otázku v souvislosti s písemnictvím a vzdělaností, která již podkreslovala procházení povídek *Jiskry v temnu*, totiž: Do jaké míry je písmáctví ohraničeno náboženstvím? Jinak řečeno: Byli písmáci „jen“ znalci bible nebo měli širší přehled i mimo duchovní literaturu a lze je pokládat za vzdělance v našem slova smyslu? Obecná odpověď nemůže být jednoznačná. U představovaných dvou písmáků můžeme s dobrým svědomím dosvědčit řekněme všeobecný rozhled, byť šlo o rozhled samouků, jenž zůstával zakotven v charakteristikách venkovského hloubalství, vrostlého do životního cyklu země a hospodaření na ni.

Širší vzdělanost evanglických písmáků se rodila na cestách. Jak Řehoř Jakubec, tak Tomáš Juren byli zvyklí vydávat se bez povolení na daleké cesty. Cesty se daly zdůvodnit kantorskou činností (pořizování tabulek pro děti, tabulek písma). Pravý cíl cest spočíval v nakupování knih jinak nedostupných (v Praze, Brně, Litomyšli) nebo zakázaných (v saské Žitavě, v uherském Prešpurku) a v návštěvě nekatolických bohoslužeb (evangelici z Vysočiny chodili většinou přes hranice do Uher). V té souvislosti se písmáci naučili žít s hrozbou, že budou pro svou činnost persekvováni, vyslýcháni i vězněni. Jakubec i Juren se věnovali práci s širokým spektrem knih – nákupu, prodeji, půjčování, čtení, úpravám a opisování, ale i tvorbě vlastních knih. Jakubec tvořil ručně psané kancionály.⁴¹ Měl také jakýsi tajný sklad knih. Jakubcův dům v Olešnici na Moravě byl pravidelným místem setkávání.⁴²

Můžeme nazvat oba písmáky šířiteli české vzdělanosti? Inspirován zřejmě Jakubcem, koupil si Juren ve svých devatenácti letech Komenského *Labyrint světa* z roku 1631. Do knihy na volném listu připsal krátký Komenského medailonek se zaměřením na jeho studia. Připojený písmákův přípis stojí za to ocitovat, neboť pozoruhodně problematizuje rozdělení rolí katolíci–nekatolíci, respektive moc katolických pronásledovatelů–bezmoc nekatolických pronásledovaných: „Tato kniha koupena jest byla od Karla Maršálka z Prosetína, ten čas kantora

³⁹ BOLOM, Sixtus. Tomáš Juren – toleranční doba na Vysočině a hudba srdce. Tišnov: Sursum, 2008, s. 25-26; též, Evangelík – příklad Řehoře Jakubce. In MALÍŘ, Jiří et al. Člověk na Moravě v druhé polovině 18. století. Brno: CDK, 2008, s. 120. Podobné vědomí exkluzivity nacházíme v tradici rodiny Palackých (otec historika Františka Palackého Jiří Palacký byl rovněž kantorem a písmákem), totiž tradici držby dědičného fojstství – úřadu zástupce vrchnosti ve správě obce.

⁴⁰ BOLOM, ref. 39, s. 28.

⁴¹ Ústřední archiv Českobratrské církve evangelické Praha, sbírka rukopisů, inv. č. 40 (rukopisný Zpěvník Řehoře Jakubce – Písně pobožné, Prosetín 1767). Tiskem později vyšel Cely Žaltář Proroka a Krále Swatého Dawida w Rytmy vwedeni. W nowě nynj wydani K chwále Božj a k spasytiedlnému wzděláni wěřicých Dussi. W Brně wytisštěný v Jozeffa Frantisska Neumann. 1783. Moravská zemská knihovna Brno, sign. ST1-0032.277.

⁴² BOLOM, ref. 39, s. 55-57; též, Řehoř Jakubec, ref. 39, s. 123, 125.

v Černovicích a byla jest za devět krejcarů. Anno 1769, toho času, když jsem v Sulkovci katolickým kantorem zůstával. Kteroužto knihu bývalý tam v Sulkovci kněz Jan Linhart ode mne vypůjčil a oplatit [vrátit] mně ji nechtěl, až ale za osm let [tj. roku 1777] já jsem sobě ji zase od něho vypůjčil a jakožto mou vlastní sobě zanechal.“⁴³

Důraz písmáků na českou vzdělanost nebývá spojen s vyhlašovanou hrdostí na národ a jeho jazyk nebo jinými, otevřeně nacionálními motivy. Doložitelnější jsou náboženské kořeny. Často se spojuje s dědictvím staré Jednoty bratrské, jejíž poslední biskup Jan Amos Komenský byl symbolem této vzdělanosti. Tomáš Juren jako „milovník starobylého náboženství evangelicko-milo-bratrského, podle konfesí někdy bejvalé Jednoty bratrské“⁴⁴ vyhledává staré předbělohorské knihy i jejich exilová vydání. Noří se do hlubin českých dějin a když zakládá rodinnou kroniku katolickému sedlákovi, píše v dějinném přehledu o Cyrilovi a Metodějovi, ale též o Janu Žižkovi, vynálezu knihtisku, dobytí Konstantinopole Turky a tureckých válkách, o bitvě na Bílé hoře či hrdinství selského povstání roku 1775, kdy se Čechevé „pozdvihli a do pole se postavili“. Pozoruhodné je vynechané místo v kronice mezi záznamy o slovanských věrozvěstech a Janu Žižkovi, jež mělo patřit nejspíše vzpomínce na mistra Jana Husa, avšak po dohodě s katolickým sedlákem od toho evangelický písmák upustil.⁴⁵

Ač stálo promýšlení náboženské víry na předním místě, Jurenův zájem o písemnictví běžně překračoval reformační i obecně náboženskou linku, někdy i vazbu ke kantorskému povolání. V dochovaném (neúplném) seznamu jeho knih nacházíme tituly jako slabikáře český, německý, polský, latinský, *Uvedení k umění početnímu*, *Planetář*, *Katechismus o zdraví*, *Krátké jednání o včeličkách*, *Život a skutkové Ezopa*, *Hystoria o věrnosti manželské*, *Zdravá rada lékařská* a jiné.⁴⁶ Svému synovi Ignácovi předal nejen lásku ke knihám – takže ve rodinné chalupě zůstávalo přes dvě stě knih – a také schopnost hrát na široké spektrum hudebních nástrojů. Do Jurenovy chalupy docházeli evangeličtí i katoličtí venkované pro inspiraci k vlastní tvorbě básnické, písňové či k promýšlení početních hádanek a rébusů.⁴⁷

Tomáš Juren ve své tvorbě překročil pomyslné hranice „běžného“ písmáctví. Vedle pamětních knih, modliteb, kázání, zpěvníků, úvah, výkladů snů, jakož i jiných pozoruhodných literárních děl – např. *Malá knížečka o věku starém*, kde (zprostředkovaně) cituje též antické autory – se stal tvůrcem lidového umění. Šlo o takzvané evangelické obrazy. Maloval je na papír sytými vodovými barvami, aby po zarámování plnily úlohu katolických „svatých obrázků“ v evangelických domácnostech. Klíčová složka těchto děl není figurální zobrazení nebo dekorace, je to text. Aby plnily obrazy edukativní funkci, obsahují Desatero Božích přikázání a další důležité biblické texty. Text doprovází uměřená obrazová složka s užitím symbolů jako srdce, kalich či obrazu Božího stvoření v podobě květů a plodů.

⁴³ BOLOM, ref. 39, s. 40, 61-62.

⁴⁴ ČERMÁK, Kliment (ed.). Paměti kantora Tomáše Jurena. Čáslav: vlastním nákladem, 1904, s. 24.

⁴⁵ BOLOM, ref. 39, s. 190.

⁴⁶ VOTAVA, Josef. Vítochov-Vír a okolí, Nové Město na Moravě, 1912, s. 38-39 (seznam Jurenových knih).

⁴⁷ Státní okresní archiv ve Žďáru nad Sázavou, Archiv obce Vítochov, inv. č. 110 (vzpomínková Nota Ignáce Jurena, nedatováno, originál psán německy). BOLOM, ref. 39, s. 124, 164-165.

Vzácněji (u témat jako Adam a Eva se stromem poznání, Poslední večeře Páně, Zjevení sv. Jana apod.) je součástí díla i figurální zobrazení.⁴⁸

Řehoř Jakubec i Tomáš Juren se stali prostředníky kulturního transferu, který se uskutečnil po vydání Tolerančního patentu císaře a krále Josefa II. roku 1781. Podporou a spoluautorstvím různých petic aktivně přispívali k rozvolňování státní protireformační politiky. V období těsně před vydáním Tolerančního patentu otevřeně vystoupili jako lidoví náboženští vůdcové svých komunit. Kontakty v Sasku, Prusku, Uhrách a Rakousích přivedly do Čech i na Moravu desítky tolerančních pastorů, protestantských duchovních pro nově legalizované církve, kteří pocházeli z okolních zemí (nejčastěji ovšem z Uher), z jiného kulturního a často i jazykového prostředí. Tato „bouře legalizace“ výrazně proměnila nekatolické komunity od kruhu, společenství sobě rovných a duchovně spřízněných jedinců, směrem k pyramidě – blíže ke „kněžskému“ schématu učícího pastora a učících se „laiků“. Ve svých důsledcích přispěla k úpadku role písmáků jakožto zvláštních vykladačů světa kolem nás.⁴⁹

Obrazová příloha

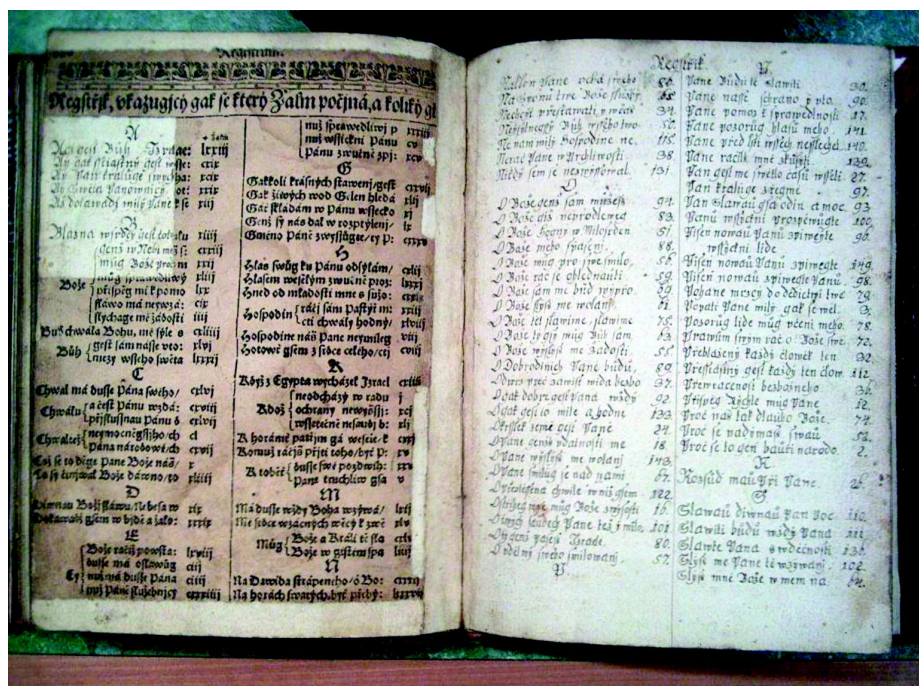
Obrázek č. 1: Rychta v Ubušínce, útočiště písmáckých shromáždění ve druhé polovině 18. století.
(Foto: Marta Procházková, 2007)

⁴⁸ BOLOM, ref. 39, zvl. s. 131-138, 184-189. Horácké muzeum v Novém Městě na Moravě, knihovna, rkp. sign. K 1209-3561 (Mala knjižčka o věku starem..., Vítochov 1814); Městské muzeum a galerie Polička, inv. č. H-123a (obraz Desatero Božích přikázání, nedatováno), inv. č. H-124 (dvě malovaná srdce, nedatováno), inv. č. H-127 (obraz Zjevení sv. Jana, nedatováno), inv. č. H-129 (malovaný obraz kalicha, nedatováno); Městské muzeum Skuteč, inv. č. 1180 (obraz Studnice života Kristus), inv. č. 23632 (obraz Poslední večeře Páně, nedatováno), inv. č. 23629 (obraz Ráj rozkošný, Adam a Eva vyhnanci, nedatováno).

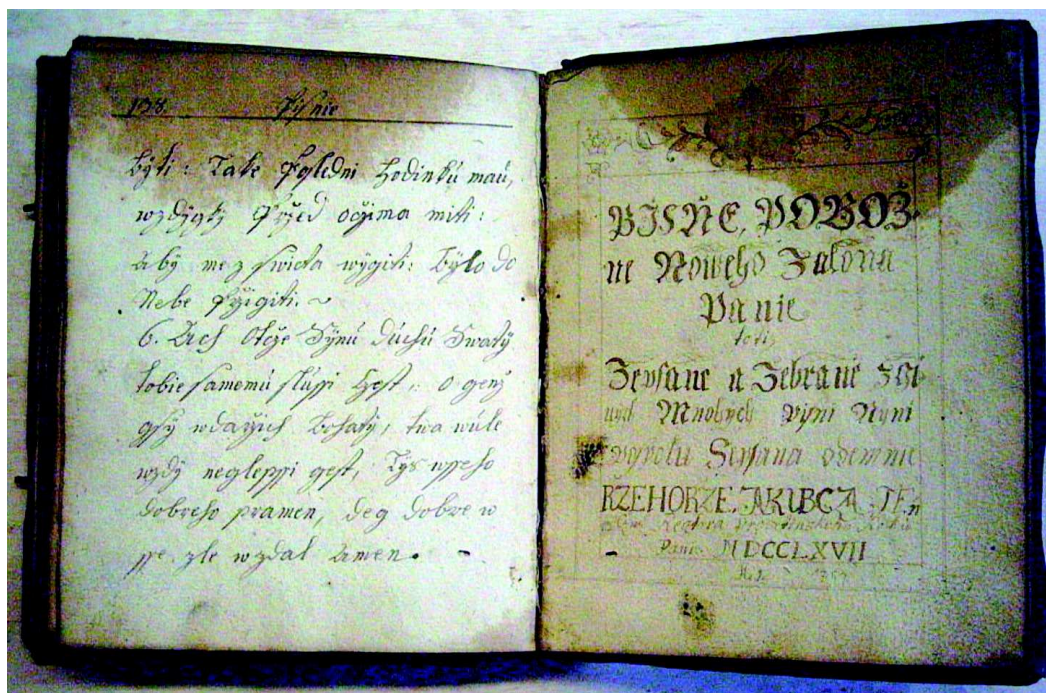
⁴⁹ Střet dvou světů – představitelů lidového nekatolického písmáctví a protestantských tolerančních pastorů výstižně vyjadřuje úryvek z korespondence mezi pastory: „Starého lysého Jakubce neračte, dvojtihodný pane, ani pouštět do svého domu. Nedělá nic jiného než že z člověka tahá řeči, aby řeč překroutil a potom jej udal. Už jsem mu chtěl namlátit! Po tom všem pozdravuji se vší pokorou ctihodnou důstojnou paní...“ Evangelická teologická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, katedra církevních dějin, torzo pozůstalosti Rudolfa Říčana, opisy korespondence pastorů z archivu moravské superintendence helvetského vyznání, kart. 43, neuspořádaná (překlad maďarsky psaného dopisu Štěpána Bally Michaelu Blažkovi, 19. února 1786).

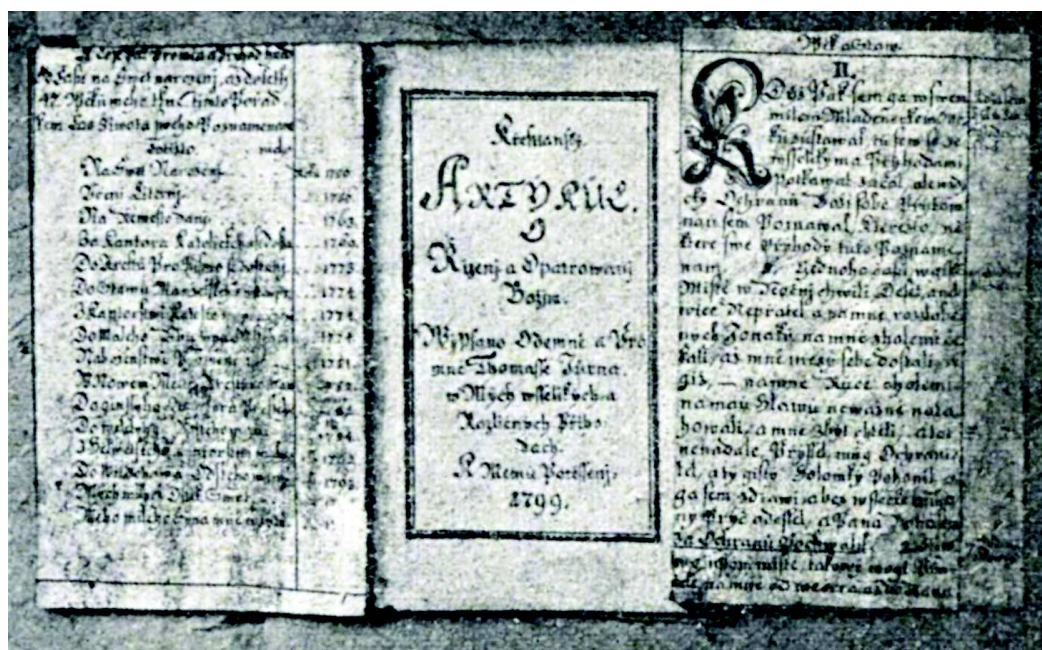
Obrázek č. 2: Ve vzácných případech se truhla na knihy a rodinné dokumenty uchovává v rodinách až do současnosti. Josef Juren (* 1937) v Prosetíně u Bystřice nad Pernštejnem. (Foto: Sixtus Bolom-Kotari, 2004)

Obrázek č. 3: Písmácká práce s knihami – doplnění chybějících částí poškozeného předbřlohorského zpěvníku žalmů sv. Davida z kralické tiskárny z roku 1618 Tomášem Jurenem. (Foto: Sixtus Bolom-Kotari, 2007)

Obrázek č. 4: Rukopisný zpěvník písmáka Řehoře Jakubce, 1767.
(Foto: Sixtus Bolom-Kotari, 2007)

Obrázek č. 5: Písmácké zápisky Tomáše Jurena – Křesťanský artikul o řízení
a opatrování Božím, 1799.
(Foto: Archiv)

Obrázek č. 6: Evangelický obraz Tomáše Jurena – Ráj rozkošný, zahrada spanilá, Adam a Eva vyhnanci, konec 18. století.
(Foto: Sixtus Bolom-Kotari, 2004)

Počet slov: 5034

Počet znaků vrátane medzier: 34567